

НАРОДНИЙ ОДЯГ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ОЛЕНА ШЕВНЮК,

канд. пед. наук, доцент

(Національний педагогічний

університет імені М.Драгоманова)

А послі гарно нарядилась,

Якби в оренду на танець:

Взяла кораблик бархатовий,

Спідницю і корсет шовковий

І начепила ланцюжок;

Червоні чоботи обула

Та і запаски не забула,

А в руки з вибійки платок.

Ці рядки безсмертної “Енеїди” Івана Котляревського повертають нас у п’яний світ української старовини. Туди, де довгими зимовими вечорами зморена щоденними хатніми клопатами молодиця під заворожливі мелодії співу чаклувала над дивом власного перетворення. Звивалась нитка для майбутньої сорочки, ткалося поле плахти, лягали на полотно стібки барвистих оздоб, нанизувалися коралі і дукачи — душа звільнялася від буденних скрут, серце забувало образи, стомлені руки витворювали неправдоподібно казковий світ, у якому правили бал щастя, краса і кохання. Уявою своєю вона вже убиралася у освячені багатівіковими звичаями, однак завжди нові й бажані шати і відчувала себе царівною. І тільки для неї звучали

ці жадані слова, донесені до нас Шевченком у “Назарі Стодолі”: ”Збудую тобі хату, світлу, світлу та високу, розмалюю її усякими красками — і чорними, і блакитними, і зеленими, усякими, наряжу тебе у шовк та золото, посажу тебе на золотім кріслі, мов кралю, і довго, довго поки вмру, все любуватимусь тобою”.

Красою протистояла людина злу. Таким вже є душевний устрій українського народу. Одяг, як і дім, зусібіч зачаровували магічними знаками, оберегами, що надійно захищали від злих духів. Краса і добро наївних символів усталювали існування людини у хиткому світі оточуючих негараздів.

Кажете, це вже згубилось у серпанку минулих часів? Так, час не щадить нічого. Мрії, надії, радощі і жалі далеких століть відкривають себе лише для небагатьох зацікавлених етнографів та фольклористів. Однак спробуємо не просто описати український народний костюм, а зрозуміти, прочитати його магічну мову. І, може бути, зрозуміємо себе, що і чому одягаємо, вибираємо або ж відкидаємо. Запросимо собі у співрозмовники цікавого дослідника Ігоря Мойсеїва, який серцем вибудовує у своїх розвідках-есе храм української культури. І поруч — декілька методичних порад, що стануть у пригоді вчителю і викладачу.

Дійсно, нарядитись — значить захиститись, і не тільки від негоди, а скоріше, від можливих ударів долі. Долею не керують, з нею не змагаються, вона примхлива і химерна. Однак можна її “відвести”, охоронити себе від її ворожості. І шар за шаром прикриває людина своє беззахисне тіло, вибудовуючи свій перший “дім”, впорядковуючи його за власним велінням.

Цікаво відчутти на власному тілі, як покривається-захищається воно різними шарами народного одягу, як змінюється постава, хода, взагалі, внутрішнє відчуття. Етнографічний костюм за склом у музеях позбавлений життя. Спробуйте знайти зразки одягу у прабабусиній скрині, чи позичити у фольклорному ансамблі, або виявити колективний хист — пошити-вигантувати разом. Найменші учениці із захопленням намалюють-одягнуть паперову ляльку. Певний клопіт виправдає себе у дивовижній можливості хоча б на деякий час “прожити” тим давнім життям.

Спочатку покривала людина себе білою сорочкою. Найтісніше пов’язана вона з тілом, тому і ткалася з натуральних незабарвлених світлих м’яких волокон льону або сіруватих твердіших конопель. Полотно вибілювали. У Ігоря Мойсеїва знаходимо цікавий коментар: “Фольклорне тіло, як відомо, біле: білі ніжки, білі ручки, біле личко. Отож біла людина в білій сорочці походжає повз білі хати серед білого дня по білому світу. Білизна означає поцейбічне, земне існування — на відміну од потойбічного, чорного”. У старовину білизна сорочки не порушувалась навіть вишиванням, для якого брали лише білі нитки. Це вже пізніше запалали червоно-чорним візерунки Київщини, жовто-зеленим — Черкащини і зарясніли багатобарвні оздоби Західної України.

Найменших дітей можна познайомити з тим, як робиться полотно для сорочки.

Цікавим супроводом може стати оповідання Богдана Даниловича “Як Мартусина сорочка виросла на полі”:

Пригріло весняне сонечко. Мартусин тато ходить полем і розкидає по ньому маленькі зернятка.

— Що ви робити, тату? — питає Мартуся.

— Льон сію, доню. Виросте з нього сорочечка для тебе.

Задумалася Мартуся: не бачила, щоб сорочки та росли на полі.

Минув один тиждень, другий, і на полі виросла зелена трава.

— Гарна буде зелена сорочка, — думає Мартуся.

*А трава росте й росте! Сонечко її пригріває-пестить, а дощик поливає. І ось дивись: розцвіла травка дрібними синіми квіточками; такими синіми, як Мартусині очі.
— Ой, і гарна ж буде сорочечка! — радіє Мартуся.*

Цвіли квіточки, аж поки не облетіли. І тільки зелені голівки лишилися на стеблинках.

Одного дня прийшла на поле Мартусина мама, стала виривати льон з корінням. Пов'язала його в снопики та й поклала в ставочок.

Засумувала Мартуся, що її сорочечку топлять у воді.

Минуло два тижні, мама видобула льон з води й висушила на сонці.

А потім на терлиці ламала його, терла, руками чистила й чесала. Став льон гладкий і м'який.

— Оце ж і буде тобі гарна сорочечка, — сказала мама Мартуся.

А Мартуся подумала:

— Цей льон зовсім, як волосся, а до сорочечки ніяк не подібний.

Минула осінь, прийшла зима.

У зимові вечори намотувала мама льон на кужіль і пряла з нього довгі нитки.

— Фурр, фурр, фурр, — щовечора фуркотіло веретено в хаті.

— Це нитки, — сказала Мартуся, — а де сорочечка?

— Буде й сорочечка, — відповіла мама.

Другого дня в хату внесли ткацький верстат. Натягла мама на нього основу і почала ткати. Переплітала sprитно нитки, і Мартуся бачила, як з ниток робилося полотно. Міцне, довге, сіре полотно.

Мама розкладала його на снігу, морозила, а навесні розстеляла на траві й поливала водою.

Від води та сонечка полотно стало біленьке, біленьке.

А одного дня взяла мама ножиці і — чах-чах — покряяла полотно й почала шити на швальній машині.

Тарахкотіла машина — трах-трах-трах — а мама сорочечку шила.

І вже на другий день одягла Мартуся нову сорочечку. Але не зелену, й не синю, а білу-біленьку.

З давних давен слов'яни пов'язували впорядкований ними світ з образом “дерева життя”. “А кажуть, проте, що є десь, у якійсь далекій землі, таке дерево, що шумить верховіттям у самому небі, і Бог сходить ним на землю вночі проти Великодня”, — відкривала містичні таїни Левкові Галя з гоголівської “Майської ночі”. Українську сорочку кроїли, з'єднуючи центральне полотнище з рукавами, бочками, ластками, плечовими вставками (уставками, плічками, поликами) так, що з розкинутими рукавами вона ставала подібною до того самого “дерева життя”. Його

ж мотив унаочнювався у квітуванні орнаментальних вазонів на спинках свиток, керсеток від поясу вгору, там, де проходить вісь тіла — хребет.

Розрізаючи цілісне полотнище, людина немов “кроїла” світ за власним розсудом, впорядковуючи його, вибудовуючи його своєю волею. Шитво — то взагалі магічна справа. Долю людини і світу завжди тримали в руках ткалі й вишивальниці. До речі, на класичному Сході традиційний одяг утворювався драпуванням некроєного шматка тканини — тут відчувається явне небажання втручатися у матеріал, підпорядковувати його людському задуму. І знову чується голос Ігоря Мойсеїва: “...Розцяцьковані рукава найпромовистіше виголошують ідею про симетрію правого і лівого — дуже важливий архетип опозитарності, кліше для багатьох опозицій, котрими впорядковано стародавній світ. Підкреслимо рівноважну симетрію, рівнозначущість, узаємонеобхідність обох “крил” — правого і лівого, чоловіка і жінки, весни і осені і т.д. Як бачимо, в сорочці нема протиставлення “нечистої” левиці і “правої” правиці” — ідея боротьби, агону ... ще не “зурочила” ідеї єдності протилежних сторін”.

Сорочка “замикала” чарівним ключем всі отвори людського тіла, охороняючи їх від лихого ока: шию — магічним колом стрічки або стоячого чи відложистого комірця, руки — магічним колом обшивки, манжет, зборів. Отвори також і оздоблювали насамперед, як, до речі, двері, вікна, піч у хаті, щоб крізь них не пролізла темна сила. Гаптування прикрашало воріт-душу, низ рукавів, поділ сорочки, тобто місця, де людське тіло ввіходило у контакт з непідвладним довкіллям.

Спробуйте порівняти символічне декорування народної хати і сорочки як дому людського тіла. Чому так часто українській поезії проводяться між ними паралелі?

Згадайте хоча б Шевченкове з поеми “Сон”:

*Хати біленькі виглядають,
Як діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють...*

В архаїчні часи вишивані малюнки сорочок мали прямий магічний зміст. З часом зникла віра в їх чарівну силу, і залишалась краса, а спогади про давню магію виринають лише у дивовижних назвах малюнків — хмелики, зірочки, рачки, павучки, коники, сонечка, кучері. Спритні пальці майстринь витворювали їх і занизуванням, близьким до старовинного ткацтва (Правобережжя), і настилуванням, прямою гладдю, лиштвою (Лівобережжя), і ажурним вирізуванням (Полтавщина), а пізніше — добре відомим хрестиком.

Роздивіться уважно різні малюнки української вишивки. Спробуйте “прочитати” їх магічні коди. Знайдіть аналогії з малюнками писанок, хатніх розписів. Пофантазуйте і створіть свої власні орнаменти для вишивок, наділивши їх певним “чарівним” змістом.

Однак, які б магічні мури не зводила людина, покладалася вона перш за все на власні сили. І мабуть, коли якась далека чепуруха найрясніше вишивала не воріт, не поділ, а верхи рукавів, вона ублажала-улеслювала свої стомлені руки, які допомагали з’являтися на світ, годували, вирощували, жниували, прибирали, пестили. Багата вишивка, густо зібрані пухликами рукави — своєрідна “вивіска” працьовитості людини. Так у казках саме з рукавів дивовижним чином висипається всякий достаток, означуючи діяльну плодоносність людських рук.

Сорочка міцно прив'язувала до себе життя людини: нею обгортали новонароджених, її шила-вишивала наречена для жениха, в ній прокладали першу борозну і проводжали у останню путь; “народитись у сорочці” значило бути щасливим; сорочка у недобрих руках могла принести хвороби, лінощі, а навпаки — спритність і талан.

Сорочка не розрізняла ні чоловіка, ні жінки, ні старого, ні малого, успільнювала всіх. Як дівчина ставала до роботи по господарству — то й покривала сорочку фартухом-запаскою. Парубок дорослішав — йому шили перші штани, десь у п'ятнадцять років. Поясний одяг, підкреслюючи тілесний низ людини, виразно промовляв про її зрілість і статтеву належність. Так верхній розпашний одяг запахували на різні боки.

Найменшим учням допоможе зрозуміти, як традиційний одяг колись пов'язували із дорослішанням, із набуванням дитиною досвіду, із її вкладом у родинне господарювання, веселий віршик Лесі Храпливої-Щур “Народний одяг”:

*Коли вмию мамі
І миски й ложки,
Мама дасть сорочку
Вишиту в квітки.*

*А чемненька буду,
Вивчу в школі все,
То бабуся плахту
Ткану принесе.*

*Назбираю в лісі
Тіточці грибів,
Тітка дасть намиста
П'ядесят разків.*

*А допоможу білля
Випрати сестрі,
Дасть мені сестричка
Гарні стрічки дві.*

*А грядки прополю,
Батько на кінець
Купить мені в місті
Добрий жупанець.*

*Ще піду я в поле
Та нарву квіток,
І сама я вміло
Виплету вінок.*

*А одягну все це,
Скаже цілий світ:
— Ось вам українка,
Наче маків цвіт!*

Доросле життя більш складне, напружене, відкрите усіляким контактам, тому й оберігала себе людина від лиха і негоди закріпленими традицією кількома шарами одягу. У широкі *шаровари* (ті, що, за влучним висловом Т.Шевченка, “мотнею вулицю мели”) заправляв сорочку зі стоячим коміром хвацький полтавчанин. Вузькі полотняні штани *гачі* (*ногавиці*) волинянин прикривав сорочкою з відложистим коміром.

Жіночки міцно огортали пружну талію задньою частиною *запаски*, ширшою і довшою, потім спереду пов’язували другу, вужчу й коротшу. *Плахту*, зшивану з двох полотнищ приблизно наполовину, перегинали так, щоб зшита частина охоплювала фігуру ззаду, а незшиті крила вільно звисали по боках. А як ще підтикати під пояс передні кути крил — “От така як вийде, то що там твоя панночка! Іде, як павичка, не дуже по усім усюдам розгляда” (Гр.Квітка-Основ’яненко). Плахту, зорану борознами, “засівали” зернятками орнаменту, бо пола — то поле, земля. Потім зігрівали, неначе ріллю навесні сонечко, червоним промінням ниток. Червоний — то красивий, дорогий. Плахту без червоного кольору, як землю без

сонця, називали пісною. Про дівчину, що вийшла на вулицю без червоного у своїй одязі, казали: пісна дівчина.

Знайдіть у творах українського фольклору і письменства описи народного одягу.

Подумайте, як костюм відображає характер людини, як змінюється він залежно від її настрою.

Спідниці *літники* і *андараки* (Полісся), *шорци* (Львівщина) закладали у збори й пускали по низу строкаті смуги. “Подібні “хвилі” спостерігаємо на халяхах чобіт і шароварах. Чи не відображає така особливість архетипу хвиль правічного моря? Або змієвої борозни — межі, берега, що відділяє порядок від хаосу? Прикметно, що рясні “вуса” з’являються на корсетці-юпці іззаду...” — це вже знайомий Ігор Мойсеїв.

Охоронений від зловмисності тілесний низ, родове місце людина повинна була “замкнути” поясом, або вузьким паском-*опояскою* (у чоловіків), *крайкою-попружкою* (у жінок), або широким *кушаком*. Вийти на люди без поясу — значило знеславити себе. Білий пояс-рушник був з нареченою під час весільного обряду, червоний — жінка дарувала чоловікові на щастя. Знову доречне зауваження Ігоря Мойсеїва: “Хоч пояс — посередині (пор.: пуп землі, центр), він є “крайкою”, що “крає” “країну одягу” на різні краї, окрайці. Ткана крайка, оздоблена хвилястим, замкненим у коло, нескінченим (коли зав’язана) зигзагом, є аналогом межі того і цього світу, краєм світу, берегом моря, колом вічності...Лишок зав’язки звисає змієюю. Кінець-голову цієї “змії” увиразнюють китицями, причому саме там, де він, бовтаючись, дотикається хвиль подолу”.

Тіло людини “замикали” також прикрасами. Дівчата ніколи не розлучалися зі щедрими оздобами: дутими металевими *каблучками* й *сережками*, багатим *намистом* з коралів, бурштину, перлів, гранатів, скла, смальти, прикрашеним монетами-*дукачами*, гуцульськими *згардами* у вигляді нанизаних мідних хрестиків та плетеними з бісеру *герданами*, *силянками*. Змагалися у їхній кількості й красі. Але під час весілля — від вінця до вдягання очіпку — молода обов’язково мусила все зняти. Загубити такі прикраси потім вважалося за нещастя.

Гнучкість й пишнота жіночого стану, підперезаного крайкою не приховувалась й довгополими безрукавними *керсетками*, що так і робили “до стану” за допомогою вшиваних клинів-вусів або зборів. Керсетки щедро прикрашали плисовими обшивками, апликацією, пускаючи по полю вишивану “підковку” на щастя, чи “яблучко” на кохання. Завищена задля витонченості пропорцій й затягнута талія промовляла звабливістю впевненої у собі молодички, що не було, приміром, в традиціях російського жіночого костюму з його сарафанами, душегреями, шалями, які немов кокон оповивали тіло, боронячи його від чужого ока. Ця характерність відчувається у стрімких, запальних українських танках, що так не схожі на стримано-покірливі російські жіночі хороводи.

Уважно роздивіться картини Т.Шевченка “Катерина”, М.Бойчука “Біля яблуні”, триптих Ф.Кричевського “Життя”. Подумайте, як художник відгукується на символічний космос українського одягу. Знайдіть в українському малярстві інші зразки проникнення у семіосферу народного костюму.

Коли холоднішало, наддніпрянські чепурухи запахувалися *юпкою* із зеленої байки з трьома клинами й великим виложистим коміром. Її прикрашали “перчиками” — китицями з червоної вовни (тоді молодиця відчувала сама себе гострою і гарячою, як перчик). Чоловіки зігрівалися *свитою* із саморобного сукна “під стан” з вусами або зборами. Карпатські горяни накидали на плечі старовинний плащ-накидку *гуглю*, або *гуню* з фальшивими рукавами, короткий *сердак*, чи облямований хутром безрукавний *кептар*. “Писала” гуцулочка на їх дубленій поверхні магичні формули із вишиванок, шнурів, китиць з вовни, плетінок, металевих заклепок, сап’яну, аби захищали від негоди у природі і серці. Тому й називали на Гуцульщині багато оздоблені кептарі писанками.

Дбайливо зберігали у родинній скрині *кожуха*, що його передавали від батька до сина, від матері до дочки як запоруку родючості, багатства та щастя. По білій овчині пускали яскраві шнури, шкіряні аплікації-обереги, звеселяючи все китичками з вовняних ниток. Важкий і грубуватий, кожух не був зручний для роботи, однак завжди ставав у пригоді на всілякі свята та події: на ньому сиділи молоді під час весілля, у кожусі навиворіт зустрічала молодого мати нареченої, в кожух загортали немовлят.

На свята взували червоні черевички на високих підборах — *сап’янци* й мащені чорним дьогтем *чоботи*. Це у будні бігали босоніж, або ж надягали плетені з кори дерева *личаки* (наддніпрянці), чи шкіряні *постоли* з вовняними *капчурами* (карпатські горяни). Ігор Мойсеїв пояснює: “Узуття, черевички найбільше подібні до череп’яної посудини, вмістилища — вазону, звідки в декоративному розписі та на

рушниках ростуть дерева життя. Людина-дерево “росте” з черевиків”. Недарма від самої цариці забажала черевичків чорнобрива Оксана з гоголівських “Вечорів на хуторі близ Диканьки””

Створіть картину-фантазію на тему символічної образності українського народного костюму як “дерева життя”. Для старших дітей робота може набутися характеру дизайнерського рекламного проекту.

І наостанку увінчували голову людини. За давніми віруваннями, волос мав магичну силу. Нею наділяла земля, яка теж мала волосся — ниву. Дівчата ходили з розпущеними косами, підтримуючи їх *вінцем, обручем, перев'язкою*. Заміжні жінки до останньої волосини все ховали під жорсткий *очіпок*: “засвітити волосся”, ходити з непокритою головою було великим гріхом, бо простоволоса накликала неврожай, хвороби і пошесті. У “горньому світі” обличчя-чола розігрувалася справжня драма небесних сил. Вранішньою зорею уквітчував голову пишний *вінок*, сонечком сяяв солом'яний *бріль* з широким крисами (до речі, особливо благодатним вважали бріль, плетений “за сонцем” майстром-лівшею). “Роги” чоловічої високої смушевої *шапки*, очіпка, жіночої шапки-*кораблика* здіймалися півмісяцем. І серпанком спускалися по спині кінці зав'язаної ззаду очіпка пишним бантом *намітки*, лився униз веселковий дощик різнокольорових стрічок-*бинд*, запліднюючи поле плахти, наповнюючи благодаттю хтонічні води подолу сорочки. Так замикався рух вічного коловороту життя у фольклорно-символічному тайнописі українського народного одягу.

Пропонуємо провести підсумкову колективну роботу на тему “Український ярмарок”, де вільною технікою (малюнок, пластика, живопис, паперове моделювання) у відповідності з розробленим сюжетом-композицією представити народний одяг з різних регіонів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мойсеїв І. Храм української культури: (Філософія семіосфери). — К., 1995. С. 88-97.
2. Ніколаєва Т. Історія українського костюма. — К., 1996.